.. upadeshasAhasrI ..

॥ उपदेशसाहस्री ॥

गद्यबन्धः
प्रथमो भागः
शिष्यप्रतिबोधविधिप्रकरणम् । १
कूटस्थाद्वयात्मबोध प्रकरणम् । २
परिसंख्यानप्रकरणम् । ३
पद्यबन्धः
द्वितीयो भागः
उपोद्धातप्रकरणम् १
प्रतिषेधप्रकरणम् २
ईश्वरात्मप्रकरणम् ३
तत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणम् ४
बुद्ध्यपराधप्रकरणम् ५
विशेषपोहप्रकरणम् ६
बुद्ध्यारूढप्रकरणम् ७
मतिविलापनप्रकरणम् ८
सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम् ९
दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम् १०
ईक्षितृत्वप्रकरणम् ११
प्रकाशप्रकरणम् १२
अचक्षुस्त्वप्रकरणम् १३
स्वप्नस्मृतिप्रकरणम् १४
नान्यदन्यत्प्रकरणम् १५
पार्थिवप्रकरणम् १६
सम्यङ्मतिप्रकरणम् १७
तत्त्वमसिप्रकरणम् १८
अथात्ममनःसंवादप्रकरणम् १९

गद्यबन्धः प्रथमो भागः ।

शिष्यप्रतिबोधविधिप्रकरणम् ॥ १॥

अथ मोक्षसाधनोपदेशविधिं व्याख्यास्यामो मुमुक्षूणां

श्रद्दधानानामर्थिनामर्थाय ॥१॥
तदिदं मोक्षसाधनं ज्ञानं
साधनसाध्यादनित्यात्सर्वस्माद्विरक्ताय त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणाय
प्रतिपन्नपरमहंसपारिव्राजायशमदमदयादियुक्ताय
शास्त्रप्रसिद्धशिष्यगुणसंपन्नाय शुचये ब्राह्मणाय
विधिवदुपसन्नाय शिष्याय जातिकर्मवृत्तविद्याभिजनैः परीक्षिताय
ब्रूयात्पुनःपुनः यावद्ग्रहणं दृढीभवति ॥२॥
श्रुतिश्च— ' परीक्ष्य लोकान् ... तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् '
इति ।दृढगृहीता हि विद्या आत्मनः श्रेयसे सन्तत्यै च भवति ।
विद्यासन्ततिश्च प्राण्यनुग्रहाय भवति नौरिव नदीं तितीर्षोः ।
शास्त्रं च— ' यद्यपस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां
दद्यादेतदेव ततो भूयः ' इति ।
अन्यथा च ज्ञानप्राप्त्यभावात्— ' आचार्यवान् पुरुषो वेद ' ,
' आचार्याद्धैव विद्या विदिता ' , ' आचार्यः प्लवयिता ' ,
' सम्यग्ज्ञानं प्लव इहोच्यते ' इत्यादिश्रुतिभ्यः, ' उपदेक्ष्यन्ति
ते ज्ञानं, ' इत्यादिस्मृतेश्च ॥३॥
शिष्यस्य ज्ञानाग्रहणं च लिङ्गैर्बुद्ध्वा अग्रहणे
हेतूनधर्मलौकिक-प्रमाद-नित्यानित्यविवेकविषया-
संजातदृढपूर्वश्रुतत्वलोकचिन्तावेक्षण-जात्याद्यभिमानादीन्
तत्प्रतिपक्षैः श्रुतिस्मृतिविहितैः अपनयेत ,
अक्रोधादिभिरहिंसादिभिश्च यमैः, ज्ञानविरुद्धैश्च नियमैः ॥४॥
अमानित्वादिगुणं च ज्ञानोपायं सम्यक् ग्राहयेत् ॥५॥
आचार्यस्तूहापोहग्रहणधारणशमदमदयानुग्रहादिसंपन्नो
लब्धागमो दृष्टादृष्टभोगेष्वनासक्तः
त्यक्तसर्वकर्मसाधनो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽभिन्नवृत्तो
दंभदर्पकुहकशाठ्यमायामात्सर्यानृताहङ्कारममत्वादिदोषवर्जितः
केवलपरानुग्रहप्रयोजनो विद्योपयोगार्थी पूर्वमुपदिषेत्— '
सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ' , ' यत्र नान्यत्पश्यति ' , '
आत्मैवेदं सर्वम् ' , ' आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ' , ' सर्वं खल्विदं
ब्रह्म ' इत्याद्याः आत्मैक्यप्रतिपादनपराः श्रुतीः ॥६॥
उपदिश्य च ग्राहयेद्ब्रह्मणो लक्षणम्स्स्स्' य आत्माऽपहतपाप्मा ' ,
' यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ' , ' योऽशनायापिपासे ' ,
' नेति नेति ' , ' अस्थूलमनणु ' , ' स एष नेति ' , अदृष्टं द्रष्टृ
' , ' विज्ञानमानन्दम् ' , सत्यं ज्ञानमनन्तम् ' , अदृश्येऽनात्म्ये ' ,
' सा वा एष महानज आत्मा ' , अप्राणो ह्यमनाः ' , ' सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः
' , विज्ञानघन एव ' , ' अनन्तरमबाह्यम् ' ,

' अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात् ' , ' आकाशो वै नाम ' इत्यादिश्रुतिभिः ॥ ७॥
स्मृतिभिश्चस्स्स' न जायते म्रियते वा ' , ' नादत्ते कस्यचित्पापम्
' , ' यथाकाशस्थितोनित्यम् ' , क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ' ,
' न सत्तन्नासदुच्यते ' , ' अनादित्वान्निर्गुणत्वात् ' , ' समं
सर्वेषु भूतेषु ' , ' उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः ' , इत्यादिभिः
श्रुत्युक्तलक्षणाविरुद्धाभिः परमात्मासंसारित्वप्रतिपादनपराभिः
तस्य सर्वेणानन्यत्वप्रतिपादनपराभिश्च ॥ ८॥
एवं श्रुतिस्मृतिभिः गृहीतपरमात्मलक्षणं शिष्यं
संसारसागरादुत्तितीर्षुं पृच्छेत्स्स्स्कस्त्वमसि सोम्येति ॥ ९॥
स यदि ब्रूयात्स्स्स्ब्राह्मणपुत्रः अदोन्वयः ब्रह्मचार्यासम्, गृहस्थो
वा, इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राट् संसारसागरात् जन्ममृत्युमहाग्राहात्
उत्तितीर्षुरिति ॥ १०॥
आचार्यो ब्रूयात्स्स्स्इहैव तव सोम्य मृतस्य शरीरं वयोभिरद्यते
मृद्भावं वापद्यते, तत्र कथं संसारादुद्धर्तुमिच्छसीति । नहि
नद्याः अवरे कूले भस्मीभूते नद्याः पारं तरिष्यसीति ॥ ११॥
स यदि ब्रूयात्स्स्स्अन्योऽहं शरीरात् । शरीरं तु जायते, म्रियते,
वयोभिरद्यते, शाखाग्न्यादिभिश्च विनाश्यते, व्याध्यादिभिश्च
प्रयुज्यते । तस्मिन्नहं स्वकृतधर्माधर्मवशात् पक्षी नीडमिव
प्रविष्टः पुनः पुनः शरीरविनाशे धर्माधर्मवशात् शरीरान्तरं
यास्यामि, पूर्वनीडविनाशे पक्षीव नीडान्तरम् । एवमेवाहमनादौ संसारे
देवमनुष्यतिर्यङ्निरयस्थानेषु स्वकर्मवशादुपात्तमुपात्तं शरीरं
त्यजन्, नवं नवं च अन्यदुपाददानो, जन्ममरणप्रबन्धचक्रं
घटीयन्त्रवत् स्वकर्मणा भ्राम्यमाणः क्रमेणेदं शरीरमासाद्य
संसारचक्रभ्रमणात् अस्मान्निर्विण्णो भगवन्तमुपसन्नोऽस्मि
संसारचक्रभ्रमणप्रशमाय । तस्मान्नित्य एवाहं शरीरादन्यः ।
शरीराणि आगच्छन्त्यपगच्छन्ति च वासांसीव पुरुषस्येति ॥ १२॥
आचार्यो ब्रूयात्— साध्ववादीः, सम्यक्पश्यसि । कथं मृषाऽवादीः
ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयो ब्रह्मचार्यासम्, गृहस्थो वा, इदानीमस्मि
परमहंसपरिव्राडिति ॥१३॥
तं प्रति ब्रूयादाचार्यः— स यदि ब्रूयात् भगवन्, कथमहं
मृषाऽवादिषमिति ॥ १४॥
यतस्त्वं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं जात्यन्वयवर्जितस्यात्मनः
प्रत्यभ्यज्ञासीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वय इत्यादिना वाक्येनेति ॥ १५॥
स यदि पृच्छेत् कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं, कथं
वा अहं जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इति ॥ १६॥
आचार्यो ब्रूयात्— शृणु सोम्य यथेदं शरीरं त्वत्तो भिन्नं

भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं,
त्वं च जात्यन्वयसंस्कारवर्जितः, इत्युक्त्वा तं
स्मारयेत्— स्मर्तुमर्हसि सोम्य, परमात्मानं सर्वात्मानं
यथोक्तलक्षणं श्रावितोऽसि ' सदेव सोम्येदम् ' इत्यादिभिः श्रुतिभिः
स्मृतिभिश्च । लक्षणं च तस्य श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च ॥ १७ ॥
लब्धपरमात्मलक्षणस्मृतये ब्रूयात्— योऽसावाकाशनामा
नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतः अशरीरः अस्थूलादिलक्षणः
अपहतपाप्मादिलक्षणश्च
सर्वैः संसारधर्मैः अनागन्धितः ' यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म
' , ' य आत्मा सर्वान्तरः ,' अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता
अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता' , नित्यविज्ञानस्वरूपः अनन्तरः
अबाह्यः विज्ञानघन एव, परिपूर्णः आकाशवत्, अनन्तशक्तिः,
आत्मा सर्वस्य, अशनायादिवर्जितः, आविर्भावतिरोभाववर्जितश्च,
स्वात्मविलक्षणयोः नामरूपयोः जगद्भूतबीजयोः स्वात्मस्थयोः
तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीययोः स्वयंवेद्ययोः
सद्भावमात्रेणाचिन्त्यशक्तित्वाद् व्याकर्ता अव्यकृतयोः ॥ १८ ॥
ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे तस्मादेतस्मादात्मन
आकाशनामाकृती संवृत्ते । तच्चाकाशाख्यं भूतमनेन प्रकारेण
परमात्मनः सम्भूतं प्रसन्नादिव सलिलान्मलमिव फेनम् । न सलिलं न
च सलिलादत्यन्तभिन्नं फेनम् । सलिलव्यतिरेकेणादर्शनात् । सलिलं
तु स्वच्छं अन्यत् फेनान्मलरूपात् । एवं परमात्मा नामरूपाभ्यामन्यः
फेनस्थानीयाभ्यां शुद्धः प्रसन्नः तद्विलक्षणः ।
ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे फेनस्थानीये
आकाशनामाकृती संवृत्ते ॥ १९ ॥
ततोऽपि स्थूलभवमापद्यमाने नामरूपे व्याक्रियमाणे वायुभावमापद्येते,
ततोऽप्यग्निभावं, अग्नेरब्भावं, ततः पृथ्वीभावं इत्येवंक्रमेण
पूर्वपूर्वानुप्रवेशेन पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यन्तान्युत्पन्नानि । ततः
पञ्चमहाभूतगुणविशिष्टा पृथ्वी । पृथ्व्याश्च पञ्चात्मिक्यो
व्रीहियवाद्या ओषधयो जायन्ते । ताभ्यो भक्षिताभ्यो लोहितं च
शुक्रं च स्त्रीपुंसशरीरसंबन्धि जायते । तदुभयमृतुकाले
अविद्याप्रयुक्तकामखजनिर्मथनोद्धूतं मन्त्रसंस्कृतं गर्भाशये
निषिच्यते । तत्स्वयोनिरसानुप्रवेशेन विवर्धमानं गर्भीभूतं
नवमे दशमे वा मासि सञ्जायते ॥ २० ॥
तज्जातं लब्धनामाकृतिकं जातकर्मादिभिः मन्त्रसंस्कृतं
पुनः उपनयनसंस्कारयोगेन ब्रह्मचारिसंज्ञं भवति ।
तदेव शरीरं पत्नीयोगसंस्कारयोगेन गृहस्थसंज्ञं

भवति । तदेव वनस्थसंस्कारेण तापससंज्ञं भवति । तदेव क्रियाविनिवृत्तिनिमित्तसंस्कारेण परिव्राट्संज्ञं भवति । इत्येवं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरम् ॥ २१॥
मनश्चेन्द्रियाणि च नामरूपात्मकान्येव ' अन्नमयं हि सोम्य मनः ' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२॥
कथं चाहं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्येतच्छृणु । योऽसौ नामरूपयोर्व्याकर्ता नामरूपधर्मविलक्षणः स एव नामरूपे व्याकुर्वन् सृष्ट्वेदं शरीरं स्वयं संस्कारधर्मवर्जितो नामरूपे इह प्रविष्टः अन्यैरदृष्टः स्वयं पश्यन्, तथाऽश्रुतः श्रुण्वन्,
अ-
मतो मन्वानो, अविज्ञातो विजानन्— ' सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते ' इति । अस्मिन्नर्थे श्रुतयः सहस्रशः ' तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ' , ' अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् ' , ' स एष इह प्रविष्टः ' , ' एष त आत्मा ' , ' स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत ' , ' एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा ' , ' सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः ' इत्याद्याः ॥ २३॥
स्मृतयोऽपि ' आत्मैव देवताः सर्वाः ' , ' नवद्वारे पुरे देही ' , ' क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ' , ' समः सर्वेषु भूतेषु ' , ' उपद्रष्टानुमन्ता च ' , ' उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः ' , अशरीरं शरीरेषु ' इत्याद्यः । तस्मात् जात्यन्व्ययसंस्कारवर्जिततस्त्वमिति सिद्धम् ॥ २४॥
स यदि ब्रूयात्— अन्य एवाहमज्ञः सुखी दुःखी बद्धः संसारी, अन्योऽसौ मद्विलक्षणः असंसारी देवः, तमहं बल्युपहारनमस्कारादिभिः वर्णाश्रमकर्मभिश्चाराध्य संसारसागरादुत्तितीर्षुरस्मि, कथमहं स एवेति ॥ २५॥
आचार्यो ब्रूयात्— नैवं सोम्य प्रतिपत्तुमर्हसि, प्रतिषिद्धत्वाद्भेदप्रतिपत्तेः । कथं प्रतिषिद्धा भेदप्रतिपत्तिरित्यत आह— ' अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद ' , ' ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद ' , मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति '
इत्येवमाद्याः ॥ २६॥
एता एव श्रुतयो भेदप्रतिपत्तेः संसारगमनं दर्शयन्ति ॥ २७॥
अभेदप्रतिपत्तेश्च मोक्षं दर्शयन्ति सहस्रशः— ' स आत्मा तत्त्वमसि ' इति परमात्मभावं विधाय ' आचार्यवान् पुरुषो वेद ' इत्युक्त्वा ' तस्य तावदेव चिरम् ' इति मोक्षं दर्शयन्त्यभेदविज्ञानादेव । सत्याभिसन्धस्य अतस्करस्येव दाहाद्यभाववत् संसाराभावं दर्शयन्ति दृष्टान्तेन,

भेददर्शनादसत्याभिसन्धस्य संसारगमनं दर्शयन्ति तस्करस्येव दाहादिदृष्टान्तेन ॥ २८॥

' त इह व्याघ्रो वा ' इत्यादिना च अभेददर्शनात् ' स स्वराट् भवति ' इत्युक्त्वा तद्विपरीतेन भेददर्शनेन संसारगमनं दर्शयन्ति— ' अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोक भवन्ति ' इति प्रतिशाखम् । तस्मात् मृषैवैवमवादीः— ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयः संसारी परमात्मविलक्षण इति ॥ २९॥

तस्मात् प्रतिषिद्धत्वाद्भेददर्शनस्य, भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य, कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेः कर्मसाधनोपादानस्य परमात्माभेदप्रतिपत्त्य प्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः । कर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमात्माभेदप्रतिपत्तिविरुद्धत्वात् । संसारिणो हि कर्माणि विधीयन्ते तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि, न परमात्मनोऽभेददर्शिनः ।

भेददर्शनमात्रेण च ततोऽन्यत्वम् ॥ ३०॥

यदि कर्माणि कर्तव्यानि, न निवर्तयिषितानि, कर्मसाधनासम्बन्धिनः कर्मनिमित्तजात्याश्रमाद्यसम्बन्धिनश्च परमात्मनश्च आत्मनैवाभेदप्रतिपत्तिं नावक्ष्यत् ' स आत्मा तत्त्वमसि ' इत्येवमादिभिर्निश्चितरूपैर्वाक्यैः, भेदप्रतिपत्तिनिन्दां च नाभ्यधास्यत् ' एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' , ' अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन अत्र स्तेनोऽस्तेनः ' इत्यादिना ॥ ३१॥

कर्मासम्बन्धिस्वरूपत्वं कर्मनिमित्तवर्णाद्यसम्बन्धरूपतां च नाभ्यधास्यत्, कर्माणि च कर्मसाधनानि च यज्ञोपवीतादीनि यद्यपरितित्याजयिषितानि । तस्मात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यं मुमुक्षुणा, परमात्माऽभेददर्शनविरोधात्, आत्मा च पर एवेति प्रतिपत्तव्यो यथाश्रुत्युक्तलक्षणः ॥ ३२॥

स यदि ब्रूयात्— भगवन्, दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदना, अशनायादिनिमित्तं च प्रत्यक्षं दुःखं मम । परश्चायमात्मा, ' अयमात्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघित्सोऽपिपासः सर्वगन्धरसवर्जितः ' इति श्रूयते सर्वश्रुतिषु स्मृतिषु च । कथं तद्विलक्षणः अनेकसंसारधर्मसंयुक्तः परमात्मानमात्मत्वेन च मां संसारिणं परमात्मत्वेन अग्निमिव शीतत्वेन प्रतिपद्येयम्? संसारी च सन् सर्वाभ्युदयनिःश्रेयससाधने अधिकृतः अभ्युदयनिःश्रेयससाधनानि कर्माणि तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि कथं परित्यजेयमिति ॥ ३३॥

तं प्रति ब्रूयात्— यदवोचो दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा

वेदनोपलभ्यते ममेति तदसत् । कस्मात्? दह्यमाने छिद्यमान इव वृक्षे उपलब्धुरुपलभ्यमाने कर्मणि शरीरे दाहच्छेदवेदनाया उपलभ्यमानत्वात् दाहादिसमानाश्रयैव वेदना । यत्र हि दाहः छेदो वा क्रियते तत्रैव व्यपदिशति दाहादिवेदनां लोकः, न वेदनां दाहाद्युपलब्धरीति । कथं? क्व ते वेदनेति पृष्टः शिरसि मे वेदना उरसि उदरे इति वा यत्र दाहादिस्तत्रैव व्यपदिशति, न तूपलब्धरीति । यदुपलब्धरि वेदना स्यात्, वेदनानिमित्तं वा दाहच्छेदादि, वेदनाश्रयत्वेनोपदिशेद्दाहाद्याश्रयवत् ॥ ३४॥
स्वयं च नोपलभ्येत चक्षुर्गतरूपवत् । तस्मात् दाहच्छेदादिसमानाश्रयत्वेन उपलभ्यमानत्वाद्दाहादिवत् कर्मभूतैव वेदना । भावरूपत्वाच्च साश्रया तण्डुलपाकवत् । वेदनासमानाश्रय एव तत्संस्कारः । स्मृतिसमानकाल एवोपलभ्यमानत्वात् वेदनाविषयः । तन्निमित्तविषयश्च द्वेषोऽपि संस्कारसमानाश्रय एव । तथ चोक्तम्— ' रूपसंस्कारतुल्याऽऽधी रागद्वेषौ भयं च यत् । गृह्यते धीश्रयं तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभयः सदा ' ॥ ३५॥
किमाश्रयाः पुना रूपादिसंस्कारादय इति । उच्यते । यत्र कामादयः । क्व पुनस्ते कामादयः? ' कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा ' इत्यादिश्रुतेः बुद्धावेव । तत्रैव रूपादिसंस्कारादयोऽपि, ' कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदये ' इति श्रुतेः । ' कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' , ' तीर्णो हि यदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य' , ' असङ्गो ह्ययम्' , ' तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दाः' इत्यादिश्रुतिभ्यः, ' अविकार्योऽयमुच्यते' , ' अनादित्वान्निर्गुणत्वात्' इत्यादि इच्छाद्वेषादि च क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्मो नात्मन इति स्मृतिभ्यश्च कर्मस्थैवाशुद्धिः नात्मस्था इति ॥ ३६॥
अतो रूपादिसंस्काराद्यशुद्धिसम्बन्धाभावात् न परस्मादात्मनो विलक्षणस्त्वमिति प्रत्यक्षादिविरोधाभावात् युक्तं पर एवात्माऽहमिति प्रतिपत्तुम्— ' तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि ' , ' एकधैवानुद्रष्टव्यम् ' , ' अहमेवाऽधस्तात् ' , ' आत्मैवाऽधस्तात् ' , ' सर्वमात्मानं पश्येत् ' , ' स एषोऽकलः ' , ' अनन्तरमबाह्यम् ' , ' सबाह्याभ्यन्तरो
ह्यजः ' , ' ब्रह्मैवेदम् ' , ' एतया द्वारा प्रापद्यत ' , ' प्रज्ञानस्य नामधेयानि ' , ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' , ' तस्माद्वा ' , ' तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ' , ' एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी ' , ' अशरीरं शरीरेषु ' , ' न जायते म्रियते ' , ' स्वप्नान्तं जागरितान्तम् ' , ' स म आत्मेति विद्यात् ' , ' यस्तु सर्वाणि भूतानि ' , तदेजति तन्नैजति ' , ' वेनस्तत्पश्यन् ' , ' तदेवाग्निः ' , ' अहं मधुरभवं सूर्यश्च ' , ' अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् ' , '

सदेव सोम्य ' , ' तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि ' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ३७॥
स्मृतिभ्यश्च— ' पूः प्राणिनः सर्वगुहाशयस्य ' , '
आत्मैव देवताः ' , ' नवद्वारे पुरे ' , ' समं सर्वेषु भूतेषु ' , '
विद्याविनयसंपन्ने ' , ' अविभक्तं विभक्तेषु ' , ' वासुदेवः सर्वम् '
इत्यादिभ्यः एक एवात्मा परं ब्रह्म सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्त्वमिति
सिद्धम् ॥३८॥
स यदि ब्रूयात्— यदि भगवन् ' अनन्तरोऽबाह्यः ' , '
सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ' , ' कृत्स्नः ' ,
' प्रज्ञानघन एव ' सैन्धवघनवदात्मा सर्वमूर्तिभेदवर्जितः
आकाशवदेकरसः, तर्हि किमिदं दृश्यते श्रूयते वा साध्यं साधनं
वा साधकश्चेति श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धं वादिशतविप्रतिपत्तिविषय
इति ॥ ३९॥
आचार्यो ब्रूयात्— अविद्याकृतमेतद्यदिदं दृश्यते
श्रूयते वा, परमार्थतस्त्वेक एवात्मा अविद्यादृष्टेः अनेकवत्
आभसते, तिमिरदृष्ट्या अनेकचन्द्रवत् । ' यत्र वा अन्यदिव
स्यात् ' , ' यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति
' , ' मृत्योः स मृत्युमाप्नोति ' , ' अथ यत्रान्यत्पश्यति
अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पं, अथ यदल्पं तन्मर्त्यमिति
' , ' वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ' , '
अन्योऽसावन्योऽहम् ' इति भेददर्शननिन्दोपपत्तेरविद्याकृतं द्वैतं
' एकमेवाद्वितीयम् ' , ' यत्र त्वस्य ' , ' तत्र को मोहः कः शोकः '
इत्याद्येकत्वविधिश्रुतिभ्यश्चेति ॥ ४०॥
यद्येवं भगवन्, किमर्थं श्रुत्या साध्यसाधनादिभेद उच्यते
उत्पत्तिः प्रलयश्चेति ॥ ४१॥
अत्रोच्यते— अविद्यावत उपात्तशरीरादिभेदस्य
इष्टानिष्टयोगिनमात्मानं मन्यमानस्य
साधनैरेवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविवेकमजानतः इष्टप्राप्तिं
चानिष्टपरिहारं चेच्छतः शनैस्तद्विषयमज्ञानं निवर्तयितुं
शास्त्रं न साध्यसाधनादिभेदं विधत्ते । अनिष्टरूपः संसारो
हि स इति तद्भेददृष्टिमेवाविद्यां संसारमुन्मूलयति उत्पत्तिः
प्रलयाद्येकत्वोपपत्तिप्रदर्शनेन ॥ ४२॥
अविद्यायामुन्मूलितायां श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः ' अनन्तरमबाह्यम् ' ,
' सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ' , ' सैन्धवघनवत् ' , ' प्रज्ञानघन
एवैक आत्मा ' , ' आकाशवत्परिपूर्णः ' इत्यत्रैव एका प्रज्ञाप्रतिष्ठा
परमार्थदर्शिनो भवति, न साध्यसाधनोत्पत्तिप्रलयादिभेदेन
अशुद्धिगन्धोऽप्युपपद्यते ॥ ४३॥

तच्चैतत् परमार्थदर्शनं प्रतिपत्तुमिच्छता वर्णाश्रमाद्यभिमानकृतपाङ्क्तरूपपुत्रवित्तलोकैषणादिभ्यो व्युत्थानं कर्तव्यम् । सम्यक्प्रत्ययविरोधात्तदभिमानस्य भेददर्शनप्रतिषेधार्थोपपत्तिश्चोपपद्यते । नह्येकस्मिन्नात्मन्यसंसारित्वबुद्धौ शास्त्रन्यायोत्पादितायां तद्विपरीता बुद्धिर्भवति । नह्यग्नौ शीतत्वबुद्धिः शरीरे वा अजरामरणबुद्धिः । तस्मादविद्याकार्यत्वात् सर्वकर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमार्थदर्शननिष्ठेन त्यागः कर्तव्यः ॥ ४४॥

॥ ॐ तत् सत् ॥

Encoded and proofread by Sunder Hattangadi sunderh@hotmail.com

---

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
Last updated July 2, 2011
http://sanskritdocuments.org